

GEORG ENGELHARD LÖHNEYSSEN
FRA DEN SKREVNE BIDBOG
TIL DEN TRYKTE RIDEBOG

AF

JESPER DÜRING JØRGENSEN

Den 22. januar 1623 var der ceber begravelse i Remlingen, en beskeden landsby ca. 10 km. udenfor Wolfenbüttel. Stedets stormand, arveherre til slottet Remlingen, tidligere fyrstelig staldmester og Berghauptmann Georg Engelhard Löhneysen blev stedt til hvile efter et halvfjerdsårigt langt liv, der ud over et skrantende helbred i den sidste fase, også havde budt på en glansfuld karriere som hofembedsmand ved to-tre fyrstelige hoffer, erhvervelse af udstrakte ejendomsbesiddelser, opførelse af et prægtigt slot i italiensk stil, forfatterskab, drift af et eksklusivt privattrykkeri på slottet, hvor han havde tilrettelagt og trykt sine egne storslåede værker om hestevæsen, bjergværksdrift og statsmandskunst.¹ Georg Engelhard Löhneysen havde nået meget i sit liv. Størstedelen havde så afgjort været viet sådanne timelige interesser, der i lige måde havde været ærefulde og profitable.

Et gammelt ord siger, at man ikke bør tale andet end godt om de døde, og det var så langt fra, at præsten i Remlingen, Martin Wedemeier, kunne finde på at gøre andet i den udførlige ligprædiken, han helt i tidens konvention skulle holde, men præsten var om nogen forpligtet til ikke at lyve. Han skilte sig fra opgaven på en måde, der behagede de nære efterladede, sønnen Heinrich Julius samt datteren Anne gift von Kussleben, og sidst – men nok så væsentligt – Löhneysens unge sekretær, juridisk licentiat Michael Böttner, der fungerede som daglig leder af afdødes trykkeri. I alt fald fik præsten en opfordring til at lade sin prædiken trykke i Löhneysens trykkeri. Taknemmeligheden herover gav han flg. udtryk i sin fortale til prædiken:

¹ Se Jesper Düring Jørgensen: Introduktion til Georg Engelhard Löhneysens ridebøger i Det kongelige Bibliotek. *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 35-60.

„Nach dem haben E.E.G. und A.T. bey mir lassen anhalten solche ihnen zu communiciren, mit vermeldung dass sie resolvirt, in ihres S. Vaters Drückerey solche drücken zu lassen. Ob nun wol ich hierin meine Wenigkeit betrachtet und solche in Druck zu geben billigmessiges Bedencken getragen: Jedoch weil sie in GOTtes Wort gegründet auch *judicio superiorum meorum submittetirt*, habe ich solchem Begehren wollen und sollen nachsetzen. Thue demnach hiemit dieselbe E.E.G. und A.T. dienstlich offeriren und dediciren, verhoffenlich sie solches von mir im besten vermercken und auffnehmen so ich hiemit sampt all den ihrigen in Gottes gnädigen Schutz und Schirm getrewlich empfehle. Geben zu Remlingen den 12. februarii, Anno Christi 1623“.² Med sine ord demonstrerer Wedemeier en påfaldende forsigtig beskedenhed. Han skyder ansvaret for, at prædikenen udkommer på tryk over på de efterladte og på Gud. De førstnævnte har forlangt den trykt og ved samtidig at betone, at prædikenen, om end den ikke ligefrem er Guds ord, så dog er grundet på dem, kan Wedemeier påstå, at der ligger en højere dømmekraft end hans til grund for trykningen af den, og herved nedtoner han sit ansvar for foretagendet. Om der nu er anden årsag til denne holdning end en professionel gejstlig forpligtelse til at demonstrere passende beskedenhed overfor en ærefuld opfordring, kan man ikke vide; men Wedemeier må have følt behov for en slags gardering. I trykt form kunne hans prædiken på langt mere eftertænksom måde gøres til genstand for fortolkning, end hvis den blot var blevet holdt mundtligt ved begravelsen. Men det må heller ikke overses, at det var almindeligt, at ligprædikener blev trykt. Som oftest havde adskillige fordel heraf, bl.a. bogtrykker og præst, der som regel kunne tage sig godt betalt af afdødes bo. Om det har været tilfældet ved denne lejlighed, kan man have sin tvivl om, eftersom prædikenen blev trykt i afdødes eget trykkeri på de efterladdes opfordring.

Selv om ligprædikenen i 1600-tallet var en litterær genre, hvor form og indhold var underlagt et bestemt konventionelt mønster,³ har

² Martin Wedemeier: *Christliche Leichpredigt Bey dem Begräbnis des Weiland woledten Gestrengen Vesten und Mannhaftten Georg Engelhart Löhneys...* Gedruckt zu Remling Im Jahr 1623, s. 5.

³ Se Eberhard Winkler: *Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener*, München 1967 (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus. Reihe 10; 34). Rudolf Lenz: *De mortuis nil nisi bene?: Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen 1990.

Martin Wedemeier haft problemer med indholdet. På en gang var han forpligtet til at tale sandt om den afdøde, og han var som stedets præst afhængig af den magtfulde familie Löhneysen. Sandsynligvis havde det været knap så indviklet, hvis posterne på Georg Engelhardt Löhneysens regnebræt i højere grad havde kunnet sættes på plussiden. Det virker, som om der i Wedemeiers prædiken sammen med den obligate hyldest til afdøde tillige svøber sig en kold understrøm om den magtfulde junkers minde.

Wedemeier valgte Salme 90 vers 10 fra Salmernes Bog som tema for sin prædiken. Denne tekst er formet som en bøn, der er lagt i munden på Moses. Overfor Guds nåde, evighed og almagt klager Moses over det menneskelige livs korthed og forgængelighed. Menneskelivet varer netop halvfjerdsindstyve år, dog firs, hvis man har levet livet fromt. Livslængden eller rettere livets korthed ses som en følge af menneskelig forfængelighed og syndefuldhed. Salmen slutter med en bøn til Gud om at vise miskundhed og om, at menneskene erkender Guds nåde og almagt. Som eksempel på menneskelig forfængelighed bringer Wedemeier tidsalderens interesse for astrologi frem og gør udfald mod de mennesker, der af iver efter at kende deres livs mål af lykke og ulykke, lader erfarne matematikere opstille nativiteter eller horoskoper. I stedet henviser Wedemeier til Gud som den alvidende matematiker, hvem det alene tilkommer at udmåle den menneskelige lykke, og heri er der en særlig brod mod Löhneysen og de efterladte, som formaner alvorligt. Herefter udlægges teksten i to store hovedafsnit, der er ledsaget og tolket i de såkaldte doktriner. I sin gennemgang af menneskelivets længde kommer Wedemeier til betydeligt at afkorte de 70 eller 80 år, en livsalder i gunstige tilfælde kan vare. I realiteten bliver der ikke meget tilbage, idet præsten med Homer mener, at sønnen som dødens broder borttager halvdelen af et menneskeliv.⁴ Hertil kommer, at dødens drabanter: sygdom og ulykke også tolder af det. Tilbage bliver der kun lidt at råde over, og hvordan forvaltes det så? Et stort stykke af menneskelivet hengår, uden at man udretter noget godt. En større del går med, at man slet intet gør, mens den største part hengår med, at man gør anderledes, end der er en befaleet. Disse mistrøstige ord har Wedemeier fra Seneca.⁵ Men med den sidste tilføjelse, *at man gør anderledes end, der er en befaleet*, strammer han for

⁴ Wedemeier 1623, s. 19

⁵ Sst. s. 19: *Magna pars vitæ elabitur male agendis, major nihil agendis, maxima aliud agendis. cf. Epistolæ moralis liber 1.*

egen regning Senecas ord betydeligt, og det er nærliggende at tro, at valget af Seneca-citatet og den forbedring, han udfører, i virkeligheden er en ganske skarp bebrejdelse mod Löhneysen og hans livsførelse. Ikke mindst når man holder citatet op mod alt det, Löhneysen faktisk nåede i sit liv og sin karriere.

Efter tekstudlægningen følger den såkaldte personalia eller *Comendatio Personæ*. Denne afsluttende del er en kort kommenteret biografi over afdøde. Man kunne forvente, at Wedemeier i sin biografi ville konkretisere sine antydninger, og nogle steder præciserer han den kritiske attitude i tekstvalget:....„dass wir auch kommen auff seine Gottesfurcht können wir zwar keinen besondern grossen Heiligen aus ihm machen, denn er ein Mensch und nicht Engelrein: Er selbst erkante und bekante sich aus sündlichem Samen erzeugt: Und klagte mit dem lieben Paulo dass in seinem Fleisch wohnete nichts guts Wollen hette er wol aber volbringen das Gute fünde er nicht. Er hatte auch seine menschliche Gebrechen an sich als Zorn und anders und wo ist auch wol der dem zu Zeiten nicht ein Wort entfehret? “ (s. 27).

Wedemeier slår sig dog straks efter for munden, idet han fremhæver, at alle sammen med ham må bekende, at i de 7 år, han har været stedets sognepræst, har Löhneysen ikke forsømt en eneste gudstjeneste, uden der har været meget tungtvejende grunde herfor, og så sent som fem uger før sin død har afdøde tilmed nydt nadverens hellige sakramente.

Den 28. november, hvor enden nærmede sig, besøgte Wedemeier den døende Löhneysen. Præsten spurgte ham da, om han var tilfreds med Gud. Ja helt vel, skal Löhneysen have sagt. Videre spurgte præsten, om han nu også af hjertens grund ville forlade og tilgive sine modstandere også især dem „mit welchen er zu rechten und zu fechten? Sagte er mit harten Worten und vernünfftig ja Und da ich eine Person in besonderheit namhaftig machte sahe er mich an und sagte er wüste aber nicht anders denne solches beygelegt“. (s. 30) Herefter berettede Wedemeier Löhneysen og henviste til, at han nu havde nået sit livsmål de halvfjerdssindstyve år. Löhneysen skal selv have gentaget ordene fra salmen og betonet: „Was ists denn wenn schon achtig daraus werde? Ach es ist doch Mühe und Arbeit damit“ (s.30). Det ligger i selve ligprædiken-genren, at den, prædikenen gælder, til sidst skal fremstå afklaret og rensat i sine jordiske anliggender, og det er ligeledes helt tydeligt Wedemeiers ærinde her ved prædikenens slutning at fremstille Löhneysen som en ærværdig olding, der er rede til at lade sig udfri af det byrdefulde jordeliv.

Den 1. december 1622 om morgenen døde han. Under præstens og sekretærens trøsterige salmesang: Wenn mein Stündlein vorhanden ist... begyndte øjnene at briste, men Georg Engelhard Löhneysen nåede dog at læse de første linier af sin sædvanlige bøn (s. 31):

Ach Herr hilff mir vollenden
Mein saure Lebens Zeit...

Præsten kunne nok have haft god grund til sin udspørgen, om Löhneysen nu også havde fred med sine fjender. Selv om hans svar skal have været fast og klart, giver andre mere direkte kilder⁶ det bestemte indtryk, at hans forhold var langt mindre afklarede, end præsten og den døende endte med at enes om.

Löhneysen var ved sin død indviklet i mere end 25 retssager. Heraf var de 18 anlagt mod ham af folk, der mente at have forskellige udeståender med ham. I de sidste 7 optrådte Löhneysen som den forulempede part.⁷

Fra 1589 til 1619 har Löhneysen med stor regelmæssighed ført en, hvad han selv benævnte, *Haus- und Copialbuch*, hvori han også retrospektivt har afskrevet dokumenter, der er tidligere end 1589.⁸ I bogen kan man få indblik i de fleste betydelige sager vedr. køb og salg af jord og ejendom, ligesom man kan følge hans karriere som embedsmand, idet Copialbogen ved siden af afskrifterne af skøder over de ejendomme, der erhvervedes, også rummer afskrifter af de bestallinger, Löhneysen havde, dels som staldmester, dels som Berghauptmann. I bestallingerne er der aftalt løn og arbejdsvilkår, samt gensidige opsigelsesfrister, der, embedernes karakter taget i betragtning, har været forbavsende kortfristede, blot et halvt år. Interessant i denne sammenhæng er at finde en afskrift af en bestalling, som den danske konge Frederik II skal have udstedt til Löhneysen på Frederiksborg Slot den 1. maj 1586, hvori han gjorde ham til staldmester med befaling om at stille i vore riger og lande med 6 fuldt udrustede heste til ridderspil, når kongen måtte have brug for det, ligesom Löhneysen også fik ansvaret for de våben og den udrustning, der skulle anvendes

⁶ Procesakter og andre arkivalier vedr. Georg Engelhard Löhneysen i Niedersächsische Staatsarchiv Wolfenbüttel, samt arkivalier i Stadtarchiv i Braunschweig.

⁷ Niedersäch. Staatsarchiv: 232 N 166.

⁸ Stadtarchiv Braunschweig: G IX 1:20. Den nævnte Haus und- Copialbuch var tilsyneladende forsvundet i mange år, men blev fundet igen i forbindelse med udarbejdelsen af denne afhandling.

ved sådanne lejligheder. Copialbogen er en journal over Löhneysens expansive ejendoms køb og over den karriere, han fik held til at gennemføre. En registrering af en social opstigning, der i grunden skulle blive ganske typisk nogle få årtier senere for enevældens embedsadel, hvor adelskab og position voksede ud af karrieren ved hoffet mere end ved arv og legitimitet. Copialbogen viser på den ene side hofembedsmandens afhængighed af fyrsten, mens den tillige afslører hans ambition om på sit niveau at kopiere den fyrstelige livsstil og hans stræben efter at gøre sig økonomisk uafhængig af fyrsten ved at erhverve så udstrakte gods- og ejendomsbesiddelser som muligt.

Da Löhneisen slog sig ned i Remlingen, overtog han ingen eksisterende herregård. Han erhvervede en såkaldt *sattelfreien Hof*,⁹ hvor han supplerede jordtilliggendet med opkøb af gårde og jord. Indenfor den skærmende mur om hovedejendommens 35 Morgen Land store park (ca. 16 ha.) opførte han sit prægtige italienske slot som hovedbasis for sit jordegods. I alt omfattede godset, da det var størst, 761 Morgen Land svarende til ca. 342 hektarer. Det er indlysende, at en så voldsom ekspansion ikke kan forløbe uden gnidninger med omverdenen, og en god del af de mange retssager, der endnu ikke var afsluttede ved Löhneysens død, havde deres oprindelse i den aggressivitet, hvormed han stræbte efter at udvide sine besiddelser samt i en konsekvent uvilje mod at betale enhver sit.

I Albert Cupius krønike om minebyen Zellerfeld¹⁰ bringes en beretning om Löhneisen og den vrede, der kunne ramme ham. Det hedder: „ ... wollte der Berghauptmann Lehneisen gelegentlich einer Rechnungsablegung an Otho Brendeken Oberverwaltern Hand legen und mit einem Dolch zu ihm einstechen, ehe er sich das versieht“,¹¹ og siden hen hedder det sammesteds om en skovfoged, som på overforvalterens tilladelse havde forsynet sig med noget tømmer, at Löhneisen uden videre lod ham fængsle og lægge i jern i Zellerfeld. Sagen kom imidlertid regeringen i Wolfenbüttel for øre, og Löhneisen fik befaling til at løslade skovfogeden. Disse overgreb har formentligt foranlediget hertug Friedrich Ulrich til at afskedige Löhney-

⁹ Ein *sattelfreier Hof* er en gård, der er fri for en række skatter og andre forpligtelser.

¹⁰ Albert Cupius: *Die zellerfelder Chronik des Magisters Albert Cuppius zum ersten Male vollständig herausgegeben von Q. von Heinemann*, Sonderdruck aus *Zs. d. Harzvereins für Geschichte und Altertumskunde*, 1895.

¹¹ Sst. s. 13.

sen fra det indbringende embede som Berghauptmann samme år, nemlig i 1617.¹² Med denne afskedigelse mistede han ikke alene et indbringende embede, men tabet af positionen som Berghauptmann har formentligt medført, at det tillige blevet vanskeligere for ham selv at spekulere i bjergværksdrift. Under alle omstændigheder tyder den boopgørelse, man foretog 1623 efter hans død, ikke på at Löhneysen døde som nogen rig mand.¹³ Tværtimod var der gæld til mange sider og ikke meget at hente på slottet i Remlingen. En forklaring på det sidste kan være, at arvingerne i tide har skaffet værdisager af vejen for at undgå, at kreditorerne skulle få fat i for meget.

Löhneysen, skrivelserne og bøgerne

Nok så spektakulær og for denne sammenhæng tillige meget oplysende er de konflikter, Löhneysen havde med tre skrivere, der i årene omkring 1610 havde bistået ham med hans litterære arbejde.

I *Della Cavalleria...* Remlingen 1609 opstillede Löhneysen s. 20 et budget over et ridderligt akademi. Han anbefalede det anbragt i universitetsbyer, da man her fandt den nødvendige kvalificerede arbejdskraft, som efter hans mening ville betragte det som så stor en ære at undervise fornemme folks afkom, at de ingen løn behøvede, men kunne spises af med foræringer. I sin ansættelse af de tre skrivere Johannes Tacke, Ulrich Bolle og Lorenz Pfeffermüller, påviseligt mellem 1609 og 1613, men måske tidligere, har Löhneysen formentligt forsøgt selv at realisere denne økonomiske model, eftersom han ikke frivilligt udbetalte løn til de tre skrivere, der til gengæld slæbte ham for retten i Wolfenbüttel for at få udbetalt deres tilgodehavender.

Löhneysen hævdede for Tackes vedkommende, at han havde ansat ham blot som „dreng“ uden pengemæssig aflønning. Lorenz Pfeffermüller havde held til at sende Löhneysen en retslig betalingsordre på halsen, der påbød ham at betale skriveren den løn, han havde til gode inden fire uger. Da Löhneysen blev præsenteret for fordringen, skal han have sendt bud til kroen, hvor skriveren havde slået sig ned for at afvente sagens udfald, og opfordret ham til at komme op på slottet for at modtage afregningen. Men skriveren afslog. Han følte sig i fare ved at efterkomme tilbudet; han mente, at Löhneysen i stedet blot kunne

¹² Sst. s. 14-15.

¹³ Niedersäch Staatsarchiv: 231 N 166.

sende pengene; fordringens størrelse fremgik af den vedlagte specifikation. Derefter gav Löhneysen, som Pfeffermüller efterfølgende meddelte til regeringen i Wolfenbüttel, to af sine folk nogle gylden til en glad aften i kroen, der var tænkt at skulle kulminere med, at de to slog skriveren ihjel i kroen eller på marken udenfor, „damit er klaglos gemacht wurde“. De to gjorde deres bedste, men der kom, som det hedder, ærlige folk imellem, og skriveren reddede livet, omend den venstre arm og hans hoved var blevet alvorligt læderet. De to overfaldsmænd blev næppe kyst af dette udfald, idet en af dem senere overfor den overfaldnes søster skal have betonet, at han nok skulle slå skriveren ihjel ved passende lejlighed. Pfeffermüller beretter videre, at fru Löhneysen i sin mands fravær, da Ulrich Bolle præsenterede sin betalingsstævning for hende, ovenikøbet med junker Heinrich von Wolframsdorff¹⁴ som vidne skal have sagt, at hun ville vædde 100 daler på, at den klagende skriver ville blive ryddet af vejen. Skriveren mente da, at de 100 daler var bedre givet ud som betaling af den skyldige løn end ofret på det væddemål. Med en vis bitter ironi henviser Lorenz Pfeffermüller til det åbenbare misforhold mellem Löhneysens handlinger og den gode lære, han opstiller i *Della Cavalleria...1609* i afsnittet vedrørende adelsopdragelse og hofmandsliv. Skriverne har desuden noteret sig, at gjaldt det Löhneysens egen løn, skortede det ikke på hast for at få tilgodehavende løn udbetalt. De understregede, at de nøje vidste, hvad de talte om, idet en skriver jo fremfor nogen har mulighed for at være inde i sin herres hemmelige anliggender. Også Ulrich Bolle henviste til de gode eksempler i Löhneysens bog, hvorved han desuden meddeler en del om karakteren af det arbejde, han har haft: „... „die ich danach täglich mit schreiben an dem Buche, die er den Fürstenspiegel nennt laborirt und mit ihm gerissen und gezeichnet wie erst von mir begehrt, in welchem Buche er den grossen Herrn und Fürsten vorschreibt, wie sie sich halten, ihre getreue Diener ohne Ursach so plötzlich nicht verstossen, sie wohl unterhalten und bekleiden, damit dieselben sie rühmen und ihnen Gutes nachsagen können, welches er aber wening in acht nimmt,“...¹⁵ Skriverne fik efter alt at dømme medhold i deres klagemål over Löhneysen. Noget andet er så, om de fik noget håndgribeligt ud af sagen. Hvad mordforsøget på Pfeffermüller angik, ser det ud til, at Löhneysen fik vredet sig ud af den anklage på grund af bevisets stilling. I nærværende forbindelse er de tre

¹⁴ Niedersächsische Staatsarchiv: Prozessakten 7 AltT5.

¹⁵ Niedersäch. Staatsarchiv: Prozessakten 7 Alt T5.

skriveres klagemål interessant på flere måder. Sagen viser, at Löhneysen – selv om han til stadighed i fortalerne til sine trykte værker betone, at det har kostet ham „Unsummen“ at frembringe de kostelige bøger – ikke har brugt de mange penge til aflønning. Alt i alt synes den samlede fordring fra de tre skrivere at beløbe sig til 100 daler og 49 groschen. Ikke noget vældigt beløb set i relation til de kostbare værker, Löhneysen lod fremstille.

De bøger, der omtales i skrivernes beretninger er *Della Cavalleria...* fra 1609, der nævnes helt præcist og dernæst muligvis *Aulico Politica...* Remlingen 1622. Hvad Bolles betegnelse „Fürstenspiegel“ helt nøjagtigt dækker over, kan man ikke vide med bestemthed, eftersom de første afsnit i *Della Cavalleria ...* kan beskrives som et fyrstespejl, men det kunne for så vidt også være *Aulico Politica...*, der ganske vist først forelå færdigtrykt 1622, og som derfor udkom efter Löhneysens død. Dette arbejde drejede sig alene om adelsopdragelse, hofmandsliv og statskunst, hvorfor Bolles betegnelse „Fürstenspiegel“ er fuldstændigt dækkende for indholdet af denne bog; men i så fald er det underligt, at Bolle allerede i 1613 skulle henvise til et endnu ikke publiceret værk. En henvisning af denne art kunne vel næppe sige myndighederne i Wolfenbüttel noget særligt, når bogen ikke forelå offentligt. Skriveraffæren rummer krav, der kan dateres til perioden 1609 til 1613. Det synes således at have trukket ud i lang tid, før de tre skrivere har fået fremsat deres fordringer. Heri er der bestemt ikke noget utypisk. Ser man på opgørelsen af Löhneysens bo 1623, kan det konstateres, at de fleste kreditorers krav på Löhneysen var årgamle.¹⁶ Löhneysen havde bestemt ingen hast med at bringe gæld ud af verden, og det kan udmærket tænkes, at kreditorerne på deres side har haft vanskeligt ved at drive noget igennem, så længe Löhneysen stod i gunst hos hertug Heinrich Julius. Først med efterfølgeren, hertug Friedrich Ulrich, der blev landsherre 1613, svandt tilsyneladende den hertugelige nåde, som Löhneysen havde nydt godt af. Cupius nævner i den ovenfor nævnte krønike om Zellerfeld, at Löhneysen kort efter Friedrich Ulrichs succession fik ordre til at forlade sit prægtige italienske slot i Remlingen for at bosætte sig i den embedsbolig, som stod til rådighed for hertugens Berghauptmann i Zellerfeld, fordi regeringen i Wolfenbüttel fandt, at Löhneysen ellers ikke kunne have fornødent

¹⁶ Niedersäch. Staatsarchiv: Alphabetisches Register über Prozessakten samt 232 N166.

indseende med bjergværksdriften og den hertugelige mønt. Formentligt er det tillige baggrunden for, at Löhneysen flyttede trykkeriet til Zellerfeld, der nævnes som trykkested på Löhneysens bog om bjergværksdrift fra 1617.¹⁷ Man tager næppe fejl, hvis man udlægger dette træk som udtryk for, at den hertugelige gunst for Löhneysen havde passeret sin kulmination.

Skriveraffæren dokumenterer på den ene side, at Löhneysen benyttede skrivere til sin litterære produktion, og på den anden viser den, at han selv tog aktiv del i processen. I arkiverne i Braunschweig og Wolfenbüttel finder man til gengæld kun få oplysninger, der kan kaste lys over den rolle, trykkeriet spillede i Löhneysens bogproduktion. I bo-opgørelsen er trykkeriet dog omtalt nogle gange. Opgørelsen af trykkeriet har voldt notaren forskellige problemer, og han opgiver at for-tegne inventaret med disse ord: „Die Drückerei aber und was darin vorhanden, kann eigentlich und gewiss nicht verzeichnet werden, sintemal noch ganz kein Opus fertig und daran stündlich laborieret wird; es bleiben aber die kassten und Litere beneben den gedruckten Bogen unverrückt bestehen“. I inventarfortegnelsen nævnes desuden i forbindelse med opregningen af indholdet i de forskellige rum på slottet to slagbænke „voll geschnittener Stöcke zur Drückerei“ samt en jernkasse med kobberstikplader. Videre nævnes det under gennemgangen af kælderrummene, at der i det første af tre kælderrum findes oplagret „altes bedrucktes Papier“. Øjensynligt makulatur, men måske også det hemmelige oplag af *Aulico politica*, som var færdigtrykt 1622, men som man først vovede at udsende efter Löhneysens død.¹⁸

Ulrich Bolles del af processen med at fremstille Löhneysens bøger har ikke alene bestået i skrivearbejde, men han har desuden tegnet illustrationer sammen med Löhneysen selv. Hans bemærkning om, at han har ridset og tegnet „wie erst von mir begehrt“, viser, at han har været ansat også til dette arbejde.

I fortalen til 1610-værket beklager Löhneysen de fejl, der er opstået i bogen, og som han tilskriver sit fravær under trykkeprocessen på grund af rejser og tvingende embedsforretninger i hertugens tjeneste. Konventionelle forbehold, der kun siger lidt om de virkelige forhold. Blandt de biografiske oplysninger, som Wedemeier giver i sin lig-prædiken, er der s. 26 nogle bemærkninger, der klart angiver Löhneysens rolle i forbindelse med ridebøgernes tilblivelse: „Es ist aber

¹⁷ Se Düring Jørgensen 1995 (note 1), s. 39.

¹⁸ Se Düring Jørgensen 1995 (note 1), s. 39.

keines Weges mit stillschweigen bis verbey zu gehen dass S. Gest. ein besondere Inclination zu reissen und mahlen wie er darin seinen Kuppfferstechern und Reissern hat seine Anleitung geben können wie sie nach der Proportion solten stellen. Die schönste Fraktur kunte er schreiben wie er die grossen Buchstaben Deutsch und Lateinisch und die Züge mit seiner Hand verfertiget darnach in Holz lassen schneiden die in allen seinen Büchern gefunden werden“. Iflg. præsten har han et særligt talent til både at male, tegne og skrive, og præsten betoner, at han både kan skrive fraktur, tyske og latinske bogstaver, samt at han brugte sine færdigheder til at foreskrive sine medarbejdere, kobberstikkere, billedskærere og tegnere, hvorledes han ønskede sine bøger tilrettelagt, ligesom han har givet anvisning på, hvorledes initialerne i dem skulle skæres i træsnit og på proportionerne i bøgerne. Alt dette viser, at Löhneysen gik langt ind i detaljerne i udarbejdelsen af sine kostbare værker. Han tilrettelagde værkerne både for så vidt angår skriftsæt, illustration og selve dispositionen af den enkelte bog, og det betyder tillige, at der må have været måde med skrivernes selvstændighed under arbejdet med bøgerne.

Löhneysens skrevne bid- og ridebøger

Til en vis grad er det muligt at kontrollere rækkevidden af Wedemeiers og skrivernes udsagn. Først og fremmest ved at studere de trykte værker, men dernæst via tre håndskrifter, der har Löhneysen som ophavsmænd, og hvor tilblivelsestiden for to af dem ligger forud for de trykte ridebøger. Som ridebogsforfatter repræsenterer Löhneysen både genrens håndskrevne og trykte tradition. Sammenholder man det utrykte og det trykte materiale, kan man få et begreb om sammenhæng og overgang mellem håndskrift og trykt bog. De tre håndskrifter, der kendes fra Löhneysens side, er iflg. nedennævnte, som efterfølgende for nemheds skyld benævnes A, B og C:

A: Dresden mscr. KA 496 Sächsische Landesbibliothek Dresden.

Grundtlicher Bericht unnd Ordnung der gebis wie ein Jedes nach eines jeden Pferds art und eigenschafft von Jugendt auf sol gebraucht werden M.D.L.XXVI. Dette håndskrift er en bidbog i stort folioformat med farvelagte bidtegninger, der måler 51cm × 39cm, og som rummer 249 blade.

På blad 248-249 findes en tegning af en turnering i slotsgården ved slottet i Dresden. Bogen er dediceret til kurfyrst August, Löhneysens arbejdsgiver i Dresden mellem 1575 og 1583.

B: Vind.Cod. 10 794 Österreichische Nationalbibliothek Wien.
Grundtlicher Bericht und Ordnung der Gebis wie ein jedes nach eines jeden Pferds art und eigenschafft von Jugendt auf soll gebraucht werden 1578.

Dette håndskrift er et to år yngre søsterhåndskrift til A.

Det måler 51 cm × 35 cm og består af 203 blade. Dette håndskrift er af noget mindre mål og omfang end A. Det er dediceret til hertug Ludwig af Württemberg und Teck. Her findes ingen gengivelser af turneringer eller andre rideoptrin.

C: Dresden mscr. H. 3. Sächsische Landesbibliothek Dresden.

Et turneringshåndskrift, som Löhneysen har udarbejdet og dateret i Remlingen til den 27. januar 1604. Det er en skildring af den danske konge Christian IVs besøg i Hamburg oktober november 1603 og den turnering med tilhørende optog, der blev afholdt i den anledning. Håndskriftet har ingen egentlig titel, men hovedplanchen har flg. overskrift: *Abrisz der Kön: Maytt zu Dennemarck Invention als Mandentorn Des Ringrenns So den 31. Octobris und 1. Nowembris Anno 1603. 1603. Zu Hamburgk auff dem Ross markt ist gehalten worden.*

Löhneysen har dediceret håndskriftet til kurfyrst Christian II. af Sachsen. Det rummer 31 blade og måler 43 cm × 29 cm. En enkelt planche, der gengiver dele af optøget den 31. oktober 1603, kan foldes ud og har målet: 43 cm × 105 cm.

Samtlige illustrationer fra dette håndskrift findes gengivet i kobberstukket form på 5 plancher i VIII. bog af *Della Cavalleria...* Remlingen 1609-10.

Fælles for de tre håndskrifter er følgende:

1. De kan dateres præcist.
2. Löhneysen anfører sig som ophavsmand til dem.
3. De er dediceret og skænket til bestemte magtfulde fyrstelige personer.
4. Alle tre rummer ud over en skriftlig også en billedlig fremstilling af genstande og begivenheder. Teksten er styret af den billedmæssige fremstilling.

Ud over disse tre håndskrifter findes der yderligere to såkaldte turneringsruller i Sächsische Hauptstaatsarchiv i Dresden, som måske kan tilskrives Löhneysen, og derfor vil disse ruller blive behandlet her sammen med håndskrifterne A og B. De betegnes nedenfor D1+2.

Turneringsrullerne består af papirblade i folioformat, der er sammenlimet i lange baner og herefter oprullet om en stok. På rullerne skildres i farvelagte tegninger optog, parader eller inventioner, der

som regel var indledningen til de turneringer og ridderspil, som kurfyrsterne af Sachsen fra det sene 16. århundrede til henimod midten af det 18. hyppigt lod afholde. Navnene på de personer, der optræder i de forskellige inventioner, er skrevet enten over de pågældende eller i bunden af rullen ved hver person. Ligeledes indledes i reglen de malede gengivelser af de enkelte inventioner med titlen på denne. Ellers findes der ingen nævneværdig tekst. Rulleformen må være valgt for dels at fremstille rækkefølgen i optøget ubrudt, dels for at sikre nøjagtighed og detaljetroskab mest muligt i fremstillingen, men det er desuden en nærliggende tanke, at rulleformen fremfor bogformen er blevet valgt som et bevidst arkaiserende forsøg på at efterligne den klassiske oldtids bogruller, eller den kan være udtryk for det romantiske lys, hvori man så riddervæsen og ridderspil.¹⁹ Snart skildrer rullerne optog til fodturneringer, snart optog til redne turneringer. Turneringsrullerne i sig selv er uvurderlige kilder i mange henseender. De giver indblik i hofflivet ved det kursachsiske hof, i dets musikliv, i den ridekunst, der udfoldedes, i personalhistoriske og for så vidt også i de politiske forhold, der i mange tilfælde lå bag de repræsentative ridderspil og hoffester.

D1+2: OHMA Hierüber turneringsrulle nr. 4 + nr. 7, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden. Oprindeligt har disse to ruller hørt sammen, idet de skildrer samme turnering. Rulle nr. 4 indeholder inventionerne 1-7, mens rulle nr. 7 fortsætter rækkefølgen, begyndende med invention nr. 10 og sluttende med invention nr. 13. Invention 8 og 9 mangler. Datering og placering af begivenhederne vanskeliggøres af, at selve titelfeltet foran på rulle 4 er forrevet. Til gengæld findes der på rullerne malede gengivelser af navngivne personer. Således kurfyrst August, der var Löhneysens første arbejdsgiver, og det medfører, at rullerne i alt fald må være blevet til før juli 1586, idet kurfyrsten døde dette år. Forskellige træk, herunder nogle af de navngivne personer på rullerne, tyder på, at de er blevet til i sidste halvdel af 1570erne, måske allerede 1575-76. Eksempelvis deltager en forhenværende overstaldmester Wolff Ernst von Wolfframsdorff og hans fire sønner med inventionen Ridderne af Sankt Jacob. Wolfframsdorff er

¹⁹ Samlingen af turneringsruller i Hauptstaatsarchiv i Dresden er meget omfattende. Alene fra den periode, som undertegnede har undersøgt nærmere, 1575 - 1622 (Löhneysens karriereår), findes ca. 20 ruller bevaret. Når tallet kun opgives omtrentligt, skyldes det, at en præcis datering af rullerne i flere tilfælde er vanskelig at gennemføre uden specielle undersøgelser, hvilket ikke hører hjemme i denne forbindelse.

et navn, der fører i retning af Löhneysen. Det er påfaldende, at Löhneysens yngste søn også hed Wolff Ernst. Han kan være opkaldt efter den forhenværende staldmester. Tillige kan man huske på en ytring fra skriveren Pfeffermüller i hans beretning om, at fru Löhneysen skulle have hånet ham i nærvær af en junker Heinrich von Wolframsdorff. Hvis skriveren har ret, tyder det på, at Löhneysen ikke har tabt forbindelsen til den tidligere overstaldmesters familie. Hvis Löhneysen har fremstillet D1+2, er det antageligt sket mellem 1575 og 1583. Sandsynligvis er rullerne blevet til nogenlunde samtidig med A og B. Da der er usikkerhed om Löhneysens paternitet til D1+2, vil det være mest naturligt at betragte A som hans debut som ridebogsforfatter, idet dette håndskrift er den første bog, der kendes fra hans side.

Titlen på A er: *Grundtlicher Bericht unnd Ordnung der gebis wie ein Jedes nach eines jeden Pferds art und eigenschafft von Jugendt auf sol gebraucht werden M.D.L.XXVI*. A er indbundet i et prægtigt fyrsteligt bind af rødbrun maroquin. Bindet tillægges i Dresden kurfyrst Augusts berømte hofbøgbinder Jacob Krause. Bindets stil, dets disposition samt samtlige anvendte stempler og ruller, der alle er typiske Krausestempler, peger stærkt på Jacob Krause som bindets ophavsmand. Bindet er med guldpresede stempler, guldsnit og det kurfyrstelige våben på for- og bagperm, samt forgyldt snit. Tilsyneladende har kurfyrst August fået overladt håndskriftet uden bind, og han har efterfølgende ladet det indbinde, eftersom bogblokken ved denne proces er blevet unænsomt beskåret. Ved indbindingen er der gået kanter tabt ved de store initialer, og de steder, hvor der findes overskrifter øverst på siden, er beskæringen så tæt, at spidserne af de kalligrafiske snirkler er gået til. Håndskriftet løber ud med en lang række blanke blade, hvilket kunne pege på, at bindet måske tidligere har været anvendt til et tykkere håndskrift. Eller: hvis bogbinderen – som en følge af hastværk eller utilstrækkeligt tid til rådighed – har måttet igangsætte sit arbejde med bindet, før Löhneysen har kunnet afslutte affatningen af håndskriftet, har han måske kun haft Löhneysens oplysninger om format og omfang at rette sig efter, og det er nemt at forestille sig, at denne situation let har kunnet føre til forskellige misforståelser, hvis konsekvenser har været den ekstra udfyldning af bindet og den hårdhændede beskæring af bogblokken.

A er et enkelthåndskrift, og der er ikke indbundet andre håndskrifter sammen med det. Håndskriftet har flg. mål: 51 × 39 cm. Bogblok: 50,5 × 35. Klumme: 43 × 28. Omfanget er på 249 beskrevne bl. Fra bl. 211 og bogen ud er håndskriftet alvorligt fugtskadet, således at det

ikke er muligt at foretage en gennembladning af samtlige disse blade. Alle bladene frem til bl. 249 er bemalede. Her gengives prægtigt opsadlede heste, en enkelt optogsscene samt en turneringsscene fra slotsgården i Dresden. Titelbladet er udformet som en lidt lang oval. Skriften i titelfeltet er i fraktur, skrevet i guld og disponeret i en flad kileform med stadig kortere linier nedefter, således at den spidse ende af kilen vender nedad. Dateringsåret er angivet med romertal ligeledes i guld: M.D.LXXVI. Omkring titelfeltet findes en rig allegorisk dekoration. Øverst det kurfyrstelige våben, flankeret af to gyldne ildsprudende løver, nederst Löhneysens eget våben. Ved hver side tre mindre vignetmalerier af riddere og kentaurer, med scener af allegorisk indhold. Farverne er rødt, blå, guld og brunt. Herefter følger dedikationsbladet. Titulatio er i forgyldt fraktur, og dedikationen længere nede på samme blad har ligeledes førstelinien i fraktur, mens de øvrige linier er i kancelliskrift. Fra bl. 2 til 21r er skriften kancelliskrift. Overskrifter dog i forgyldt fraktur. Overskrifter ved mindre afsnit i sort blæk og i fraktur. Skriften er meget omhyggelig og regelmæssig, hvad enten det gælder kancelliskriften eller overskrifterne. Frakturen og det kalligrafiske ved denne går igen i de trykte rideværker. Klummen er ikke afridset, og der består intet fast forhold mellem tekst- og billedafsnit. Fra bl. 21v – bl. 207r er skriften i fraktur. Ved skriftudformningen findes nogle karakteristiske nedstreger, der også findes i rullerne D1+2. Som nævnt omfatter håndskriftet 249 beskrevne blade, der via en sen biblioteksfoliering er disponeret således: Bl. 1: Titelblad. Bl. 2: Dedikationsblad. Bl. 3 – 22r: Afsnit om næsebånd, hulbid og forskellige hjælpemidler til disse, samt forskellige stænger tegnet med målestok. Afsnittet ender med samtlige dele til et fuldstændigt stangbid. Overgang til nyt afsnit bl. 22v er en koloreret tegning af en adelsmand der trækker en hest. Afsnittets overskrift er: „Recht Zeumen und Ordnung halten mit jungen Pferden.“ Afsnittet går fra bl. 23r til 133v, der gengives i kolorerede tegninger en række bid bid. Bl. 134, 135 og 136r er blanke.

Bl. 136v danner overgang til et nyt afsnit med en farvelagt tegning af en adelsmand, der trækker en brun hest. Dette afsnit, der går fra bl. 137r til 146r indledes med overskriften: „Folgen die Italienischen Gebbis.“ Det indeholder en lang række farvelagte tegninger af italienske bidtyper. På bl. 146v følger en ny farvelagt tegning af en adelsmand i spansk dragt, der trækker en sort hest, og hermed indledes et afsnit om spanske ringbid, de såkaldte genetbid. Afsnittet har flg. overskrift: „Folgen die spanischen und Morischen Genetten Bis“. Afsnittet ender

bl. 165r. Herefter en koloreret tegning på bl. 165v af en adelsmand i asiatisk antræk, formentligt fra Vallakiet, der trækker en gråskimlet hest. Afsnittet drejer sig om bid til vallakker. Det går fra bl. 166r – bl. 182v. Bl. 183r er blank.

Bl. 183v danner overgang til et nyt afsnit med en tegning af en tyrker, der trækker en hest, hvis ryg og sider er hvide eller grå, mens det nederste af kroppen og benene samt man og halen er rød. Hesten er som delt af en vandret helt lige linie, der danner skel mellem de to farver. Afsnittet går fra bl. 184 – 189v og indledes med denne overskrift: „Folget eine Turckische Manir oder Zeumung“. Bl. 190r er blank. På bl. 190v findes en tegning af en adelsmand, der trækker en sortbroget hest, der indleder næste afsnit fra bl. 191r – 196r: Overskrift: „Folgen zwelff Bislein welche man nach gelegenheit fur Zelner oder andere Klopper braucht“. På bl. 196v en tegning af en Adelsmand, der trækker et brunt æsel. Denne tegning indleder et afsnit, der bringer gengivelser af æselbid fra bl. 197 – 202v. Overskriften til afsnittet lyder: „Folgen Zwelf harte Esels Bis“. Ved overgangen til det næste afsnit ved bl. 203r – 205r findes ingen tegning af adelsmand med hest. Overskriften til dette afsnit har denne ordlyd: „Dise Bislein braucht man zum Kutschen Pferden wan zu besorgen sie möchten aufreissen“. Bl. 205v – 207r vises forskellige veterinærredskaber til at afskære tunge og øren, mundkurve, samt en særlig indretning til at fikseres hestens hoved, når man skærer hesten i øjet. Bl. 207v – 211 inkl. er blanke. Fra bl. 212 – bl. 248 har Löhneysen afmalet en lang række prægtigt opsadde heste, der er opsadlet til turneringsbrug.²⁰ På bl. 248r er Kurfyrst August afmalet i en prægtig firehjulet vogn formet med hjortehoveder og gevirer trukket af 6 heste der håndføres af skytsengle. Over kurfyrsten

²⁰ Disse blade af håndskriftet er så stærkt beskadiget, at det næppe er muligt at blade det blot forsigtigt igennem. Hyppigt har Löhneysen anvendt en grøn farve, der indeholder visse kemiske forbindelser, antageligt en kobberforbindelse, der som en eftervirkning af fugtskaden forsurer papiret og får det til at briste eller krakelere blot ved den letteste berøring. Med bistand af ledende konservator på Sächsische Landesbibliothek Frau Dr. Trautmann lykkedes det mig dog at blade i håndskriftet efter bl. 212, idet Dr. Trautmann på forhånd vidste, hvilke blade, der måtte undgås. På denne måde lykkedes det at bestemme indholdet af disse blade, hvilket ellers ville have været en umulighed. Jeg takker Dr. Trautmann hjerteligt herfor, samt medarbejderne på håndskriftafdelingen i Sächsische Landesbibliothek, der gjorde det muligt for mig at benytte håndskriftet, der siden er blevet spærret totalt for benyttelse, så længe det er urestaureret.

holder fire engle en blå himmelglobe; ovenpå den står Justitia med vægt og sværd. Tydeligvis en scene af et turneringsoptog. På Bl. 248v-249r findes en fremstilling af et turneringsoptrin i slotsgården i Dresden med kostumerede deltagere. Til en vis grad er håndskriftet præget af en vis eksperimenterende usikkerhed hos forfatteren. Allerede i dedikationen kommer dette til udtryk, idet Löhneysen ud over den lidt demonstrative forfatterbeskedenhed, der skulle blive karakteristisk for ham i hans senere værker, også har søgt at gardere sig mod kritik af hans færdigheder som tegner og skrivekyndig: „Ob ich mich woll meiner Jugendt, unnd dass ich mit dem abreissenn nicht sonderlich geubt, Erinnerungt, Unnd die Zugemuth gezogenn, dass E: Churf: G: woll Elltere, und der Reiterei Erfarnne dinner habenn, Dij es villeicht Besser, wij ich dann meinen geringen vorstandd hierinnen woll Erkenn, Machenn könnten, unnd dis mein angefangen werck willeicht tatellnn möchten welches mich dan woll Etwas In meiner arbeit gehindert“...

Relativsætningen: „welches mich dan woll Etwas In meiner arbeit gehindert (hätte),...“ er påfaldende, idet periodens perfektum konjunktiv ikke blot synes at gå på en mulig fremtidig kritik, der eventuelt kunne rejses mod det færdige værk, men nok så meget peger bagud mod begivenheder, der har fundet sted før affattelsen af håndskriftet. Er forklaringen, at Löhneysen allerede under udarbejdelsen af bogen er blevet dadlet for sine kunstneriske færdigheder? Noget kunne tyde derpå. Et forhold mere, som understreger Löhneysens usikkerhed, er det skift, der sker med skriften undervejs i håndskriftet, idet Löhneysen bl. 21r opgiver cancelliskriften og går over til at benytte fraktur i resten af håndskriftet. Karakteristisk nok er tekstmængden efter bl. 21r indskrænket til rene bestemmelser og korte beskrivelser af bid, mens teksten i cancelliskrift på de foregående sider fylder hele og halve sider og rummer mere indgående forklaringer. Hertil kommer, at den for tæt beskårne bogblok får klummen til at stå noget uharmonisk på siden.

B-håndskriftet er af mindre omfang end A. Det er indbundet i et forment, rødbrunt maroquinbind, der i stil og disposition er en nøje parallel til bindet omkring A, men de anvendte rullestempler og plader viser andre motiver end dem, vi finder på A. Dog genfinder man de trekantede plader, der er anvendt i bindets spejlfelt som hjørnedekorationer. Bindet er usigneret. Ligesom bindet omkring A rummer det en række karakteristika, som man forbinder med Jacob Krauses bind, men der findes tillige andre træk, der peger bort fra Krause, og de mulig-

heder består også, at bindet kan være af en krauseelev eller måske et Kaspar Meuser-bind. Nævnes skal det videre, at beskæring af bogblokken ikke har medført teksttab. De enkelte sider står fuldstændig harmonisk i bindet, ligesom den beskrevne bogblok udfylder hele bindet.

Ganske som A er B udstyret med et rigt bemalet titelblad. Det ovale titelfelt er omgivet af en laurbærkrans og af malede blomsterranker med gengivelser af kentaureer, serafer og forskellige groteske dyrehoveder og ansigter. Øverst i hvert „hjørne“ to våbenskjolde. Til venstre hertugen af Würtembergs våben. Til højre hans første gemalindes Dorothea Ursulas våben, datter af markgreve Karl II af Baden Durlach. Nederst midt for Löhneysens eget våben. Til højre og venstre samt nedenfor det ovale titelfelt fremstilles forskellige allegoriske og heroiske motiver.

I det ovale titelfelt er titlen på håndskriftet anført således: „Grundtlicher Bericht und Ordnung der gebis, wie ein jedes nach eines jeden pferds art und eigenschafft von Jugendt auf soll gebrauchet werden. 15 . 78.“

I den 10 år yngre bog, *Von Zeumen Gründtlicher Bericht.....* Grüningen 1588 genfindes det ovale titelfelt omgivet af løvværk i træsnit, men unægtelig langt enklere udført i den trykte bog end her, og i bogen fra 1610 går det ovale titelfelt ligeledes igen.

Efter titelbladet følger et dedikationsblad med flg. tekst:

„Dem Durchleuchtigen Hochgebornnen Fursten und herrn, herrn Ludwigen herzogen zu Wirtenbergk und Tegk, Graven zu Mumvelgarten, meinem gnedigen Fursten unnd Herrn. Durchleuchtiger Hochgeborner Furst, Euren Für: G: seindt meine gehorsame und ganzwillige dienste jederzeit mit schuldigen und treuem Fleis zu vorn, Gnediger herr. Euer Fur: G: magk ich nicht verhalten, Das ich mir furgenommen, ezliche Stangen und Mundstuck auch derselben ausstheilung wie die zu jungen und alten Pferden zugebrauchen, aufs Pappir zuentwerffen. Weil mir aber woltbewust, das Euer Fur: G: ein besonder liebhaber aller gutten und zuvoraus deren kunsten die zum Ritterstand darunter dann die geschicklichkeit der Pferd abzurichten, unnd vernunfftiglich zu zuregieren nicht die geringste ist. Alls hab Euren Fur: G: Ich zugnedigen gefallen, disen geringenn Abris vorfertigt, mit gehorsamer und dienstlicher bitte, Euern Fur: G: wölen diesen meinen fleis unnd arbeit in gnaden vermercken, dis Buch gnedig von mir auf und annemen, auch mein gnediger Herr seinn unnd bleiben. Solches umb Euer Fur: G: gehorsames und getreuen fleisses zuvordienen, Erkenne Ich mich schuldig und ganzwillig.

Euern Für: Undertheniger Dienstwilliger Georg Engelhardt Löhneysen“.

Teksten er med kalligrafiske snørkler. Markante initialer er ud over det sorte blæk også stafferet med guld. Håndskriftet består af 203 blade, der er specificeret således: Før titelbladet: 3 blanke. Bl. 1 titelbladet-bl. 189: Tekst samt tegnede bid og andet til opsadling og tøjling. Bl. 190-200 blanke. Ligesom A-håndskriftet er B opdelt i en række afsnit med bidgengivelser til forskellige hestetyper, og ligesom i A indledes de med en farvelagt tegning af en kavaler, der trækker en hest af den type, som de følgende siders bid skal anvendes på. Dispositionen af B er således parallel til A. Fraset dedikationen til hertugen af Württemberg drejer bogens tekst sig om de genstande, bid, næsebånd og andet til brug ved opsadling og behandling af rideheste i 1500-tallet. Det er således ikke en ridebog, men en bidbog. Rigtignok i en udpræget „bøglig“ udførelse. Klummen er opdelt i en række korte instruktive afsnit, ganske som vi kender det fra Löhneysens trykte ridebøger.

Ser vi på dedikationsbladet, som er et rent tekstblad, kan det konstateres, at klumme og linier er fint (svagt) markeret med blyant. Det er interessant, at den frakturskrift, som er benyttet i håndskriftet, sidenhen dukker op som egentligt skriftsæt i Löhneysens trykte værker. Skriftstørrelsen er 5 mm både i de trykte ridebøger og i håndskriftet, men skriften står langt finere i håndskriftet end i de trykte værker fra 1588 og 1609-10. Den kalligrafi, vi finder i B, genfinder man i de trykte værker, dels som udsmykning, dels i udformningen af de enkelte initialer. Ligeledes er der en varieret gengivelse, når samme bogstav bruges som initial. På de opslag, hvor der findes både tekst og tegninger, er det øjensynligt, at Löhneysen har arbejdet ud fra et standard. Man finder hyppigt klummen opdelt i trediedele. Eksempelvis i opslaget bl. 14v-15r. Totalt måler klummen 51 cm i højden × 26 cm i bredden. Til teksten er der beregnet 17 cm, til tegningerne 34. Der er forskel i linietallet mellem de to tekster på opslaget, men tegningerne holder register efter de her anførte mål. Udførelsen af kalligrafien er magen til den, vi finder i de trykte værker, men de trykte bøger lever ikke op til det høje niveau, der præger dette håndskrift. Den grafiske nøjagtighed er enestående; både hvad angår udførelsen af de enkelte bogstaver, regelmæssigheden i det enkelte ords sammensathed og med hensyn til klummens indretning. Man skulle næppe tro, at det var muligt at finde en sådan, så at sige automatisk, nøjagtighed i et håndskrift. Her findes ingen unøjagtigheder eller „fejl“ fra skriverens side. Den gennemførte konsekvens, hvormed håndskriftet er lavet, tyder på, at

kun én person har udført arbejdet. Havde der været flere involveret, skulle man vente, at ensartetheden i håndskriftet havde været langt mindre udtalt.

Indholdsmæssigt svarer B fra 1578 delvis til det 10 år yngre trykte værk: *Von Zeumen...* Grüningen 1588. Dette sidste er i højere grad en ridebog, mens 1578-håndskriftet alene er en bidbog. I et afsnit om biddenes skadelige virkning og hestens reaktion herimod kan man se en tendens i retning af den egentlige ridebog. Indholdsmæssigt repræsenterer 1588-bogen en videre udvikling end håndskriftet, men dette er, hvad formen angår, til gengæld langt prægtigere end den trykte bog. 1578-bogen (B) er i en fraktur, der er magen til det skriftsæt, vi genfinder i den trykte 1588-bog. Dette skriftsæt er således en efterligning af Löhneysens egen frakturskrift. Han har trukket afgørende på sine erfaringer med denne bog i tilrettelægningen af de trykte værker fra 1588 og 1609-10. På mange måder svarer A og B til det trykte bogværk fra 1588. Men turneringsscenen i A peger desuden frem mod det store encyklopædiske værk fra 1609-10, idet Löhneysen i denne bog indgående beskæftiger sig med de forskellige turneringsformer, der gengives på adskillige kobberstik. Bogen er fra 1578, et tidspunkt, hvor Löhneysens karriere kun havde været i tre år, og han selv var på dette tidspunkt blot 26 år gammel. Han har næppe endnu været i en position, hvor han kunne lønne skrivere og tegnere – endsige have haft pondus til nægte dem løn og udkomme. Mon ikke sandsynligheden taler for, at Löhneysen selv har frembragt dette håndskrift?

Det næste spørgsmål bliver så: Hvorfor har Löhneysen lavet dette storslåede håndskrift? I sin dedikation til hertugen af Württemberg, siger han – demonstrativt beskedent – at han ikke vil forholde hertugen sit beskedne udkast til bid og andet. Det er sikkert en flig af sandheden.

Den hertug Ludwig af Württemberg og Teck, som håndskriftet er dediceret til, var født i 1554 og døde 1592. Hertug Ludwig var således to år yngre end Löhneysen. I 1578 overtog han netop regeringsmagten i overensstemmelse med den afdøde faders testamente. Som Löhneysen fremhæver i sin dedikation, var den 24-årige hertug stærkt optaget af de ridderlige idrætter, ikke mindst ridekunst. Löhneysens handlemåde kan have været bestemt af ønsket om at bane sig en karriere ved hertugens hof som staldmester eller et andet indbringende, prestigefyldt embede. Selv om det mange steder betones, bl.a. i Wedemeiers ligprædiken, at Löhneysen stod højt i gunst hos kurfyrsten, virker det samtidig, som om der i forvejen var god trængsel omkring kurfyrsten af ærgerrige adelsmænd, og bemærkningerne om den mulige

kritik af hans færdigheder i dedikationen til A kunne tyde på, at man måtte være sig i denne situation. Da Löhneysen i 1583 fulgte med den unge prins Heinrich Julius til det langt mindre hertugdømme Braunschweig-Lüneburg, renoncerede han formentligt på et liv ved det langt mere strålende hof i Dresden. Til gengæld kan fordelene ved dette afkald have været en mere sikker og mere indflydelsesrig karriere ved det mere beskedne hof i Wolfenbüttel. Måske ud fra den gamle devise: Hellere den første i en lille by end den anden i Rom.²¹ Da Löhneysen blev staldmester for den 18-årige vordende hertug Heinrich Julius, var han 13 år ældre end sin herre. Måske har Löhneysen netop betragtet dette som en ideel aldersforskel: På den ene side kunne han stadig opfattes som en, der om end ikke var jævnaldrende med hertugen så dog alligevel stadig var ung med ham, og på den anden side gjorde aldersforskellen, at den vordende hertug næppe har kunnet undgå at få en vis respekt for den person der skulle undervise ham i, som det hedder i bestillingen fra 1583, „jagt og sirlig ridning“.²² Löhneysen vidste åbenbart at spille sine kort klogt, hans karriere og udkomme var forsvarligt sikret, lige indtil Heinrich Julius' død i juli 1613.

A og B kan ikke betegnes som manuskriptudgaver af Löhneysens ridebog fra 1588. I og med at disse håndskrifter er anlagt som bidbøger alene, adskiller de sig fra 1588-bogen, der ud over bidgengivelser også rummer et afsnit om hestens natur og karakter. Dog er det uden videre klart, at A og B har givet mere end inspiration til 1588-bogen. Stof og form er genbrugt samt suppleret med nyt, og fremfor alt har disse to håndskrifter, navnlig B med sin stramme, disciplinerede form lagt de æstetiske rammer for typografi, format og tilrettelæggelse af de senere trykte ridebøger fra 1588 og 1609-10. De er så at sige prototyper for disse bøger. Under udarbejdelsen af A har Löhneysen med skiftet fra cancelliskrift til fraktur arbejdet sig frem mod den form, der i B bliver gennemført med imponerende konsekvens. Både i A og B indledes de enkelte afsnit med de forskellige bidtyper af en koloreret tegning af en rytter, der trækker eller præsenterer en hest. Dette motiv findes ikke i det trykte værk fra 1588. Löhneysen er næppe ophavsmand til det. Højest sandsynligt har han overtaget det fra sporemageren Hans Kreutzbergers bidbog, der første gang udkom i Augsburg i 1561. Denne bog bringer ligesom A og B gengivelser af en række bid. Hvert

²¹ Plutarch i Caesar L.1.

²² Georg Engelhard Löhneysen: Haus und Copialbuch, Stadtarchiv Braunschweig: G IX 1:20.

afsnit hos Kreutzberger indledes med en rytter, der trækker eller præsenterer en hest. Kreutzbergers bog rummer ud over en fortale ingen tekst, men alene tegninger af bid gengivet i meget fine træsnit.²³ At Löhneysen imidlertid kan have set bogen i Dresden, understreges af, at den indtil Den anden Verdenskrigs slutning også fandtes på Sächsische Landesbibliothek, hvortil den var kommet fra kurfyrst Augusts bibliotek, men siden Den anden Verdenskrig har den været forsvundet.

Med hensyn til C-håndskriftets rolle i Löhneysens produktion af ridebøger, kan det konstateres, at billedsiden fra dette håndskrift genbruges i kobberstukket form i rideværket fra 1610, hvor der ydermere tilføres musikforslag i form af noder til intradaer, som kan spilles ved de optog, der vises. I det følgende vil C-håndskriftet blive vurderet i sammenhæng med 1610-værket, ligesom turneringsrullerne D1+2 vil blive inddraget.

Som nævnt er C blevet til i anledning af Christian IVs besøg i Hamburg og de i den anledning afholdte ridderspil i dagene 31.10. - 3.11. 1603. Löhneysen har tilsendt kurfyrst Christian II af Sachsen håndskriftet, idet denne på grund af forskellige diplomatiske forviklinger ikke kunne være til stede i Hamburg. Det vil føre for vidt at give en detaljeret redegørelse for besøgets politiske og diplomatiske baggrund²⁴ ud over den konstatering, at det naturligvis har været en særdeles bastant demonstration overfor kejseren. Ikke mindst må de optog, som Löhneysen har skildret i tekst og billeder, have bidraget til provokationen. Netop ved at lade Christian IV optræde nærmest guddommeligt som solen, usurperede kongen så at sige et symbol, som man lige siden kejser Konstantin den Store normalt havde forbundet med den romerske kejser eller dennes arvtager den tysk-romerske kejser.

C-håndskriftet har karakter af en rapport, der ved tekst og billede viser, hvorledes de forskellige optog fandt sted, og opregner, hvem der løb med præmierne ved dystridtene. Overleveringen af C skulle imidlertid ikke blive den sidste gang, Löhneysen var i kontakt med kurfyrst

²³ Bogen findes i dag kun på meget få tyske biblioteker. *Verzeichnis...Drucke des XVI. Jahrh.* Stuttgart 1983 = VD 16. K 2380 har den kun registreret på 3 biblioteker. Et defekt eksemplar i Bayrische Staatsbibliothek, et i Gymn.2, samt endnu et i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel. Undertegnede har imidlertid fundet et 4. eksemplar i universitetsbiblioteket i Rostock, som er benyttet i nærværende forbindelse.

²⁴ Chr. IVs besøg i Hamburg resulterede i en ganske omfattende samtidig litteratur, se *Bibliotheca Danica III*, sp. 71-72. og om de diplomatiske forviklinger f.eks. Niels Slange: *Christian Den Fjerde*, Kbh. 1749.

Christian II. Af et brev fra Löhneysen af den 12. april 1611 fremgår det, at Löhneysen har sendt ham det trykte rideværk fra 1609-10, som han med vanlig undersåtlig smidighed har forstået at rette ind efter kurfyrstens kristelige interesser, idet bogen i dette brev fremstår som en kristelig beretning om ridekunst: „Demnach etliche vornehme Potentaten Fursten undt Herren zum ofters an mich in gnaden begehret einen grundt: Und christlichen bericht Vonn der Pferdezucht, unndt was zu der reuterey gehörig, ihnen mitzuthailen, Als habe ich zugehorsamen mich schuldig erkannt, und denselben, so bin ich davon verstanden, zu Pappier geebracht. Weil mich aber bewust, das E. Churfl. G. neben andern Christlichen und Löblichen exercitÿs, zu der Pferdezucht, Reutereÿ, unnd Ritterspielen, auch sonderliche Lust und gefallen tragenn, Ich aber wohl weiss, dass dieselben so davon Wahrhaftigen bericht Undt erfahrungheit haben, so habe ich das nicht Unterlassen können solcher bericht E. Churf. G. in Unterthenigkeit zu Overschicken“²⁵

C-håndskriftet er i et samtidigt pergamentbind med guldstempler og forgyldt snit med spor af bindebændler. Håndskriftet måler: 43×29 cm. Planchen med Christian IVs optog har målene: 43×105. Omfanget er på 31 bl. således specificeret:

Bl.1+2 blanke ufolierede. Teksten Bl.1 - bl. 24 med senere foliering, dog findes spor af oprindelig foliering på bl. 7, og 9. Folieringen har været sat meget yderligt og er formentligt slidt væk. Bl. 25-29 blanke, ufolierede. Med hensyn til skriften forholder det sig således: Titulatio i fraktur, dedikation og anden tekst er skrevet i en omhyggelig kancelliskrift. Håndskriftet er udført med stor omhu.

Indholdet lader sig specificere således: Bl. 1: Titulatio samt følgende dedikation, der angiver Löhneysens formål med håndskriftet: „Durchleuchtigster Hochgeborner Churfurst/ E. Churf. G. Mit meine untertheneige, gehorsame Dienste, mit schuldigem treuen Vleiss zuvor, Gnedigster Herr, Eurer Churf. G: thue ich durch eine Vertzeichnuss des Ring undt Pallien Rennens, so zur hamburgk gehalten hiermitt unterthenig vorschicken, daraus Euer Churfl. Gn. zu ersehen der Manteadorn undt Aventurirern Treffen, unndt wie hoch sie gerannt haben, und bin Euer Churfl. G: untertheniger mügliche Dienste zu erzeigen jeder Zeit willigte Datum Rembling denn 27. January Aög 1604.“

Bl. 2-3v: Beskrivelse af Cardelle des ringrennens so den 31. Octobris und 1. Novenbris Anno 1603 zu Hamburg ist gehalten Worden.

²⁵ Sächsisches Hauptstaatsarchiv: Loc.7321, Vol.I,Bl. 92 a, b.

Abrib der Eon. M. 1500. Zu demnach Invention. Als Alexander
von Des Xingermacht. So den 31. Octobris und 1. Novembris
anno. 1603. Zu Saubheit off dem X. o. s. m. a. r. t. h. i. t.
gehalten worden.

Bl.4+5: Planchen med Christian IVs indledende optog består af to dobbeltblade, der foldes ud. Den er således i tværformat. Den er farvelagt, formentlig er der benyttet vandfarve. I horisontalt plan har Löhneysen delt planchen i tre planer: Fra øverst: „et bagtæppe“, der ikke er farvelagt men alene pennetegnet, som forestiller et såkaldt romantisk landskab med perspektivet vendt mod fjerne borge, klipper og veje som fortøner sig mellem klipperne. Vi genfinder denne form for dekoration i 1610-værket. I øverste del af billedet er indsat titelfeltet med denne tekst: „Abriss der Kön: maytt: zu Dennemarck Invention Alls Mandenatorn Des Ringrenns, so den 31.Octobris und 1. Novembris Anno. 1603. zu Hamburgk auff dem Rossmarckt ist gehalten worden“. Midter- og bundfelt er farvelagt. I midterfeltet vises optøget i Hamburg, men Löhneysen har altså renonceret på at vise optøget med Hamburg som baggrund. I stedet har han koncentreret sig om at vise de enkelte dele af det så nøjagtigt som muligt – må vi tro. Optøget indledes af 4 ryttergeledder à tre ryttere i hver række, beredne på skimlede heste. I første geled ses hestene i pas, i andet geled i trav eller passage, og i tredje geled ses hestene i levade. Fjerde geled har hestene i passage, de skjules delvis af dommerestræden i billedets bund, men man ser en hest med næsten vandret underarm, hvilket indicerer passage. Herefter følger 6 geledder af trompetere anført af to paukespillere, klædt som trompeterne. De er beredne på røde heste, der ses trav eller passage.

Disse geledder à tre ryttere er beredne på brune heste. Rytterne er i røde dragter, kofterne er røde med indvævet guld, bukser og støvler sorte med indvævet guld, sortbrune hatte. Herefter indledes det egentlige optog med to kvindelige skikkelser, de såkaldte considerati, der skal mane tilskuerne til nøje at overveje alvoren og pragten i optøget, der består af fem tohjulede vogne. De første fire vogne er forspændt to eller tre heste. For den femte vogn, som er kongens, er der fem heste. I de fire første vogne fremstilles allegorier på de fire årtider, der tillige symboliserer menneskelivets fire aldre, barndom, ungdom, manddom og alderdom. Efter disse fire vogne følger kongens. Der findes ingen kuske på vognen; i stedet rides de frem af ryttere, der ligeledes på symbolsk måde indgår i optøget. Foran hver invention er

På modstående side. Christian IVs optog i Hamburg 1603 i Löhneysens streg. Fra C-håndskriftet, H. 3 i Sächsische Landesbibliothek, Dresden.

der en forgænger med en fane eller en vimpel for at markere det enkelte afsnit.

Første afsnit symboliserer både foråret og barndommen. Det indledes af en dreng med en fane. På den første af vognens tre heste sidder Terra (jorden) med fire bryster, på den anden hest Lætitia (glæden), på den tredje Securitas (trygheden). I vognen kører fru Innocentia (uskylden), ved hendes side, Pax (freden) og Castitas (ubesmittetheden, renheden), foran dem legende børn.

Den følgende invention er ungdommen, den indledes af en ung mand med en fane. Foran ungdommens vogn rides den forreste hest af Ars (kunsten), den anden til højre af Ambitio (ærgerrigheden), og den tredje af Temeritas (ubesindigheden). På vognen sidder Sapientia (forstandigheden), og ved hendes side Cupiditas (begæret) og Levitas (overfladiskheden).

Tredie invention har som forgænger en lam og mat mand også med en fane, der skal forestille Languor (sløvheden). Her rides den forreste hest af Tristitia (sorgen), de to bageste heste af Curiositas (nysgerigheden) og Fallacia (falskheden). Foran på vognen sidder to gamle Avari (gniere), der opregner deres skatte for deres børn og noterer det hele op. Dog sidder Experientia (erfaringen) øverst i vognen, men med Melancholia (sørgmodigheden) og Invidia (misundelsen) ved siden. Ved den fjerde vogn er forgængeren Senectus (oldingen) i skikkelse af en uformuende gammel mand. De to heste foran vognen rides af Tempus (tiden) og af Mors (døden), og i vognen kører Parcae (skæbnegudinderne). Den femte invention er kongens vogn. Forgænger er her Hercules. Første hest rides af af Eugenia (den ædle herkomst). De to følgende rides af Corpus (legeme) og Anima (sjæl) og på de tre næste: I midten Virtus (dyden) til højre Fama (ryet) til venstre Prosperitas (medgang). Foran på vognen sidder Agnitio (vedkendelsen), Charitas (hengivenheden) og øverst Sol mellem to løver under en elipse med ordene: Agnitionis tandem post nubila Phoebus (omsider vedkendelsens?²⁶ Efter mørket kommer solen). Kongen er klædt i en halvt gennemsigtig tunica, med gyldne støvler, håret redt ud i gyldentfarvede spidser. I venstre hånd holdes sceptret, den anden hviler på stolens armlæn. Øverst på buen Fortuna (lykken), bagved

²⁶ Det er uvist, hvad genitivformen agnitionis er styret af. Da inventionen som sådan symboliserer solens triumf over mørket, kunne man fristes til at interpolere ordet triumf som det styrende led. Meningen bliver da: Omsider vedkendelsens (triumf) efter mørket solen.

Temperantia (mådeholdet). Efter vognen kommer Candor (klarheden) i en jomfrus skikkelse. Kongen er således i modsætning til de fire foregående vogne omgivet af lutter positive symboler. Efter kongens vogn følger tre skoleheste, en grå, en brun og en grå hest, der føres for hånden af henholdsvis en sort, en blå og en rød kavaler. Hesten yderst til venstre vises i levade, de øvrige i pas.

Bl. 6v er blank. På bl. 6r-7v findes en fint udført pennetegning af hertug Ulrik til Slesvig og Holstens optog. Her viser en invention med de fire monarkier, Nimrod, Cyrus, Alexander Magnus, Julius Cæsar. Optoget slutter med en triumfvogn lastet med faner, våben og musikinstrumenter. Tegningerne er i to vandrette planer over hele opslaget. Bl.7v-8r: Her findes ligeledes en fint udført pennetegning, der forestiller inventionen med verdenshavet, der er fremstillet i skikkelse af et næsehorn, hvorpå der rider en havfrue. Næsehornet føres i lænker af to bevæbnede mænd. På siden omtales det, at følgende tre kongesønner fra Indien:

„Agemi König zu Ballagalle undt Goa, Sibeli König zu China unndt Java, Abrac König zu Malacka Unndt Machona“ overrækker dommerne deres hilsen.

Bl. 8v-9r har inventionen med Samson ridende på en Løve, samt Diderik af Bern, kæmpen Signot, vildmanden, den gamle Hillebrant, Siegfried. På bl. 9v-10r fremstilles et tyrkisk selskab, der med sig i optoget fører en borg med fyrværkeri. Selskabet er navngivet således: Emir Divano, Glifca, Theselba Hasana Clasis, Giem Gongna, Musti Phasis, Zime Ulac.

På bl. 11r bringes en fortegnelse over de resultater, de forskellige deltagere har opnået ved ringridningskonkurrencen den 31.oktober på Rossmarkt. Af denne præmieliste fremgår det, at der må have været flere inventioner, end dem Löhneysen har tegnet. Det gælder f. eks. omtalen af det andet optog på bl. 11v, der omtales således: „Der Ander affzüg Darunter zwene über die Schnur Renten“.

På samme blad omtales „der dritte affzugk die Sechs Ritter“, og på bl. 12r „der Vierte affzugk der Bischoff zu Bremen“, ligeledes bl.12v: „Der Fünfte affzugk die Morn“, samt bl.13r: „Der Sechste auffzug die 2 Bawren mit den Pflügk“.

Der har i alt fald været 2 optog, som har været kostumerede inventioner, men Löhneysen har ikke aftegnet dem, nemlig moreroptoget og optoget med de to bønder med ploven, mens vi ikke kan vide, hvorledes det andet optog, hvor to rendte over snore, eller biskoppen af Bremens optog eller optoget med de seks riddere har set ud.

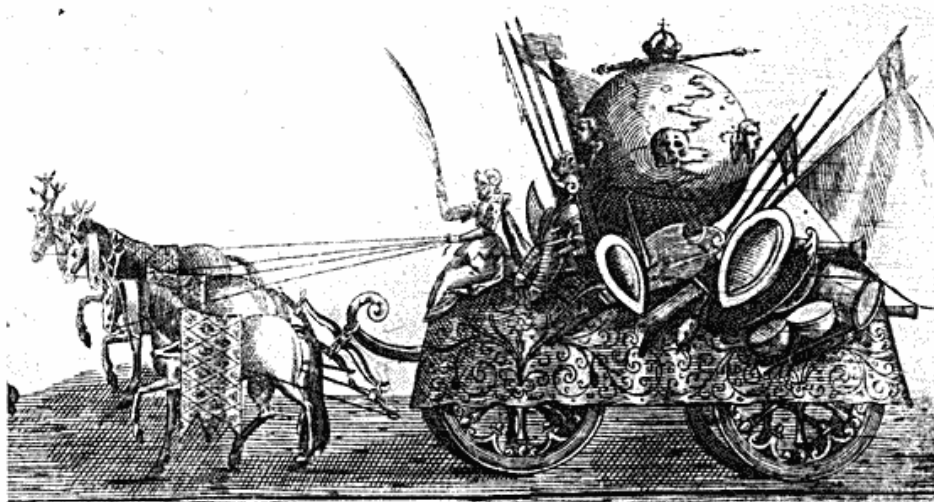
Dagen efter indledtes festlighederne med en gentagelse af gårsdagens optog suppleret med nye, der findes omtalt på de følgende blade:

Bl. 14v: Et optog i ungarsk dragt. Bl. 14r: Et andet optog i moskovitisk dragt. Bl. 14v et unavngivet optog. Bl. 15r: Et fjerde optog, de indiske kvinder.

Bl. 15v: Et femte optog den gamle Hildebrant. Bl. 16r: Det sjette og det syvende optog, der begge er unavngivne. Bl. 16v+Bl. 17: Et 8. optog med fyrværkeri samt et 9. optog med postryttere, der har postillonen i spidsen. Bl. 18 har flg. indledende tekst: „Cardell Des Pallien Rennens So den 3. Novembris Anno 1603 zu Hamburgk gehalten worden“. På bl. 19 samt bl. 20 beskrives konkurrencen.

Bl. 21+22+23+24: „Vorzeichnüs der Mantentorn und Adventurirn treffen Ann der Pallien, so den 3. Novembris zu Hamburgk auff dem Hoppenmarckt gehalten worden“. Disse sidste blade, der afslutter håndskriftet, er blot lister over deltagernes resultater uden illustrationer.

Sammenligner vi herefter C-håndskriftets inventioner med dem, som findes i D1+2, kan det konstateres, at flere inventioner er fælles for de to håndskrifter, ganske vist gengivet varieret. Det drejer sig om følgende inventioner: De fire monarkier, der slutter med en triumfvogn. Denne er næsten magen til den der findes i C. og i 1610-værket. I D1+2 fører lænkede kæmpevildmænd en vogn med verdenshavet med havfruer og en drage på toppen som en halvkugle. Denne invention gengives varieret i C og i 1610-værket, hvor der vises en havfrue ridende på et næsehorn, havfruen holder den lænke, der både binder næsehør-

Billederne på denne og modstående side: tv. Triumfvognen, der slutter inventionen De fire Monarkier i turneringsrulle OHMA hierüber 7. Sächische Hauptarchiv, Dresden. Th. Triumfvognen fra *Della Cavalleria ...*, Remlingen 1610.

net og tilsyneladende også de to vildmænd, der fører næsehornet. Samson ridende på en løve findes i D1+2 i en varieret form med en bjørnerytter. De indiske kongesønner er varieret gengivet som kongen af Indien i D1+2. Postrytterne findes både i C, D1+2 samt i 1610-værket.

I forhold til de øvrige ruller i Dresden adskiller rullerne D1+2 sig markant fra de øvrige turneringsruller fra perioden 1575-1622 derved, at ingen af de øvrige ruller indeholder de inventioner, man finder i D1+2, der på denne baggrund indtager en bemærkelsesværdig position blandt de øvrige bevarede turneringsruller fra perioden i Sächische Hauptstaatsarchiv. Selv om der på disse ruller tillige findes andre inventioner, som Löhneysen ikke gengiver i C eller i 1610-værket, er de fælles, varierede temaer i C og D1+2 ikke mindst gengivelsen af triumfvognen, der afslutter inventionen med de fire monarkier, så påfaldende, at det virker sandsynligt, at Löhneysen er ophavsmand til D1+2. Naturligvis er det tænkeligt, at andre end han kan have frembragt D1+2, men i så fald er det sært, at vi ikke genfinder inventionerne fra D1+2 på nogen af de andre ruller fra perioden, men Löhneysen kan naturligvis blot have kendt til optogene eller til rullerne som

sådan og siden plagieret inventionerne eller ladet sig inspirere af dem. Imod en sådan antagelse peger for det første den skrift, vi finder i D1+2, som ganske meget ligner det skriftsæt, der findes i A og B. Medgives må det dog, at der ikke er megen skrift i rullerne, men dog tilstrækkeligt til, at disse forhold kan dokumenteres. For det andet er tegningerne i udformningen af motiv, i streg og stil temmelig lig dem, vi finder i C-håndskriftet og sluttelig i kobberstukket form i 1610-værket. Følgelig kan det betragtes som overvejende sikkert, at Löhneysen har frembragt D1+2.

Hvis denne antagelse er rigtig, fører det til den slutning, at Löhneysen må have haft en afgørende finger med i spillet ved tilrettelæggelsen af festlighederne under Christian IV.s besøg i Hamburg i oktober-november 1603, idet inventionerne fra D1+2 gentages her i varieret form, suppleret med nye. Imidlertid adskiller C sig afgørende fra D1+2 derved, at det store allegoriske optog med Christian IV som solen ikke kendes fra rullerne i Sächsische Hauptstaatsarchiv, og det er naturligvis uvist, om Löhneysen nu også er ophavsmand til netop dette optog. Inddrager man imidlertid den optogscene, der findes i A, som viser kurfyrsten triumferende i en firehjulet vogn med hjortehoveder under en triumfbue med fru Justitia med vægt og sværd, så er det vanskeligt at overse motivligheden med Christian IV i sin allegoriske triumfvogn. Inddrager man yderligere det trykte værk fra 1610 i løsningen af problemet, styrker det den antagelse, at Löhneysen er manden bag Christian IV-optøget.

I 1610-værkets 8. bog behandles de forskellige typer af ridderspil, som da var på mode, og s. 383-411 aftegner og beskriver han på 5 dobbeltplancher i alt 33 inventioner eller optog. Der bringes desuden musikeksempler i form af noder til 4 intradaer, som det efter Löhneysens mening vil være passende at anvende ved optogene.²⁷ Blandt de

²⁷ Musikken til optogene er blevet stilmæssigt undersøgt af Jens Egeberg, Musikafdelingen Kgl. Bibl., som jeg takker hjerteligt for de gjorte iagttagelser. I Kgl. Bibl.s eksemplar af 1610-værket findes 3 intradaer: 1. Intrada 6. voc. s. 382 kunne være af Lütke mann eller Demantius, ca. 1597 eller ca. 1600. Det samme gælder Mascarada 6. voc. s. 386, mens den 3. intrada s. 390 er af Alessandro Orologio. Denne intrada findes gengives som Intrada 25 i *Intradae...* Helmstedt 1596. I det fotografisk optrykte ekempl. fra Stadtbibl. Braunschweig fra 1977 findes ud over de ovennævnte tre intradaer en fjerde, der dog ikke har kunnet bestemmes, men denne komposition virker mere enkel og primitiv end de øvrige. Det kan desuden konstateres, at de tre nodetyper til 1610-værket i Kgl. Bibl. er varierende. r. 1, s. 382 er ikke typetryk.

33 optog genfinder vi samtlige fra C og fra D1+2 og også det store allegoriske Christian IV-optog fra Hamburg i 1603, der desuden er det eneste, som i Löhneysens beskrivelse er tids- og stedfæstet. Afsnittet med optogene indledes s. 383 med nogle bemærkninger om, hvorfra stoffet til dem er hentet: „...Alls hab ich den jenigen / so sich desselben gebrauchen etzliche Inventionen, so auff Chur und Fürstlichen Coniunctionen sind gebraucht worden deren etzliche auss Ouidio, und etzliche so ich selbst inventirt, wie nachfolgende Abriss aussweisen vorgerissen.“ Heraf fremgår det, at Löhneisen vedstår selv at have komponeret visse af inventionerne. Formentligt gælder udsagnet også kompositionen af optrinene i Christian IV-optoget. Dette optog er med sin parade af dyder og laster først og fremmest et eksempel på tidsalderens dyrkelse af den emblematiske kliché, som Löhneisen qua barn af tiden sandsynligvis har været fuldstændig fortrolig med, og man må tro, at tilskuerne til optoget ganske har delt den samme fortrolighed med denne symbolverden. Ser man på det sammenflettede tema, årtiderne og menneskelivets fire aldre, samt vægtningen af dyder og laster, og inddrager man desuden de synspunkter på moral og etik, som Löhneisen bringer frem i *Della Cavalleria* 1609-10, sammenholdt med den personlige levemåde, han selv har praktiseret, kan man ikke befri sig for den tanke, at den modsætning, der har været mellem Löhneysens personlige liv og hans forfatterskab, i høj grad findes genspejlet i optoget i forholdet mellem positive og negative vilkår for menneskelivet. I et eller andet omfang må denne spænding have bund i den sammensatte karakter, Löhneisen synes at have haft.

Mens barndommen alene anskues som en uskyldighedstilstand, bliver billedet mere tvetydigt allerede i ungdommens vogn: Denne befordres ganske vist af de tre forriddere: kunsten, ambitionen og ubesindigheden. Af disse er den sidste egenskab så afgjort ensidig negativ, mens de to øvrige overvejende må betragtes som positive egenskaber. At vi bag dette forspænd ganske vist finder forstandigheden, vejer ikke det overvejende pessimistiske op i inventionen, idet denne gode egenskab for det første ikke holder køretøjets tømmer til hestene og for det andet har to ubehagelige ledsagere: begæret og overfladiskheden. Farerne for en dårlig udvikling allerede i ungdommen synes at være det fremherskende synspunkt. På en påfaldende måde minder det om den holdning, der er bærende i Löhneysens kapitler om adelsopdragelse og hofmandsliv i *Della Cavalleria*...1609 -10,²⁸ hvor han især er optaget

²⁸ Se Düring Jørgensen 1995, s. 35-60.

af de farer, der udspringer af forfængelighedens og ubesindighedens snarer ved hofflivet. De to næste vogne er udelukkende af pessimistisk karakter, lige fra vinter- og dødssymbolerne: De afløvede træer bag i begge vogne, til de egenskaber, der ruller af sted i begge køretøjer. Den vogn, der befordrer den modne mands alder kører efter sløvheden, hestene rides og styres af sorg, falskhed og nysgerrighed. Øverst på vognen troner erfaringen ganske vist, men den følges af de uhyggelige ledsagere gnieragtigheden, tristheden og misundelsen. Alt sammen egenskaber, der i bund og grund forsurer dette stadie af menneskelivet.

Vognen efter køres af tiden og døden, og i den sidder skæbnegudinderne, der afrunder det menneskeliv, som solen i Christian IVs skikkelse til sidst godt nok triumferer over. Lægger man mindre vægt på første og sidste køretøj, idet de så at sige pr. definition må være ensidigt positive, bliver der det indtryk tilbage, at det nok så meget er visheden om livets forfængelighed og forkrænkelighed, der spiller den væsentligste rolle i dette optog fra 1603. Optogets fire vogne med årtidernes vekslen og de fire livsaldre virker som et sindbillede på livets korthed og forgængelighed, der foregriber Löhneysens sidste ord på dødslejet: „at fuldende den sure livsens lod“...

Endnu den 1. december 1622 havde sønnen Wolff Ernst kunnet stå ved faderens dødsleje og synge med på: „Wenn mein Stündlein vorhanden ist“... Ved faderens begravelse 7 uger senere, hin 23. januar 1623 var timen åbenbart indtruffet for Wolff Ernst. Han forsvandt angiveligt på en forretningsrejse til feldherren hertug Christian af Halberstadt og blev aldrig siden set.

Epilog

Med denne afhandling har det været hensigten at spore og påvise en udvikling indenfor den europæiske ridebog som genre fra den skrevne bidbog, via skrevne og tegnede turneringsruller- og håndskrifter til den trykte ridebog. Denne udvikling har det været muligt at følge indenfor Georg Engelhardt Löhneysens forfatterskab af ridebøger. Det heldige forhold, at han ikke alene mere eller mindre egenhændigt har produceret skrevne værker, men at han også selv trykte sine bøger, og ikke mindst det forhold, at der endnu på trods af Trediveårskrigen samt to verdenskrige findes håndskrifter af Löhneysen bevaret, gør, at man får ualmindeligt gode kort på hånden til en boghistorisk undersøgelse af denne art. At studiet af de papirer, som tiden har aflejret i arkiverne vedrørende Löhneysens gøren og laden,

tillige afslører den sociale ramme og den moralske aktionsradius, som var hans, giver ikke alene farve til historien, men kan forhåbentligt også medføre, at dette bidrag til en genres boghistorie i tilgift får en mere almen kulturhistorisk dimension.

SUMMARY

JESPER DURING JØRGENSEN: *Georg Engelhard Löhneysen's books on horsemanship, from the written to the printed book*

This article is a continuation of Introduction to Georg Engelhard Löhneysen's Books on Horsemanship in the Royal Library in *Fund og Forskning* 34 1995. The article treats the relationships between the handwritten books on bridles produced by Löhneysen and his printed works on horsemanship from 1588 and 1609-10. Through an analysis of three mss. of which Löhneysen is demonstrably the originator, the relationship between these three mss and their significance for Löhneysen's production of the printed books on horsemanship in the years 1588 and 1609-1610. Whereas the mss. (A) Dresden mscr. KA496 and (B) Vind. Cod. 10 794 from respectively 1576 and 1578 are precursors to Löhneysen's bridle book of 1588, the Dresden mscr. H. 3 (C) from 1604 is a tournament mss., which describes a procession and joust that took place in Hamburg, Oct. 30 - Nov. 3, 1603 with magnificent coloured drawings. Löhneysen produced this mss. for Duke Christian of Saxony.

None of these mss. can properly be designated as the manuscripts of the printed works, rather from the viewpoint of book history they are the prototypes or precursors of the printed works, since material from them is included in the printed works, and in particular the two handwritten bridle books were significant for the organization, the graphic presentation and the whole niveau that determined quality of the printed books on horsemanship.

When examining Löhneysen's mss. and books, it becomes apparent that the old saying that the work is the man is indeed valid. But in this article the intention has been to trace and demonstrate a development within the European book on horsemanship as a genre from the handwritten bridle book, via written and drawn tournament rolls and mss. to the printed book on horsemanship. This development has already been possible to follow within Georg Engelhardt Löhneysen's production of books on horsemanship. The fortunate circumstances that he himself not only more or less single-handedly produced the written works, but also himself printed his books, and not the least that despite the Thirty Year's War and two world wars, that mss. of Löhneysen are still preserved, all contribute to the strong hand available for an investigation in book history of this type. Moreover, that the study of the documents, which time has deposited in archives related to Georg Engelhardt Löhneysen's doings, reveals both his social framework and moral radius of action, not only adds colour to the story, but hopefully also means that this contribution to the history of a book genre in addition attains a more general dimension of cultural history.